

Համաժողովն այդ նպատակով Վորմսում հիմնեց «Սղատ միութիւն դերմանական աւետարանական սինոդականները» (Verband): Ժողովականներն իրենց հայեացքները եկեղեցական այլ խնդիրներին մասին ձեռնկերպեցին առանձին դեկլարամբ:

Ա. ՀԱՌՆԱԿ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԻԹԻԿՆՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻԿՆԸ *)

Ձկայ իրիւթիւնն ոչ մի այլ անձի մէջ, չի՛ արուած նաև ոչ մի այլ անուն, որով մենք երջանիկ լինել հարողանայինք, բայց եթէ Յիսուս Քրիստոսի անունը **) — այն է քրիստոնէական եկեղեցու դաւանանքը:

Այս դաւանանքով է սկսել նա իւր դոյութիւնը, յանուն այս դաւանանքի են մեռել իւր նահատակները, և դեռ այսօր էլ, ինչպէս և տասն և ութ դար առաջ, այս դաւանանքից է ըզխում իւր ոյժը: Կրօնի ողջ բովանդակութիւնը, կեանք Աստուծոյ մէջ, թողութիւն մեղաց, միսիթարութիւն մշակ միջոցին, նա հասցում է այս անձի հետ: Աորանով նա միացնում է այն, ինչ որ կեանքին բովանդակութիւն ու յարատեւութիւն է տալիս, այո՛, հէնց ինքը՝ յաւիտենականը մի բանի հետ, որ պատմական է, և այն դու՛մ, թէ՛ այս երկուսին շաղկապող միութիւնն անբաժանելի է:

Հաստատուն է արդեօք մի այսպիսի յարակցութիւն, հարո՞ղ է նա դիմանալ որո՞ճացող մտքի փորձին: Այն ամենն, ինչ որ պատմական է, թուում է թէ մի անընդհատ դառնալ-գոյանալ ու անցնել-չքանալ է: Մի՞թէ կարելի է ուրեմն մի երևոյթ պատմութեան շարքից դուրս քաշել և նորան ընծայել յաւիտենականութեան ամբողջ կշիռը, այն էլ անցեալին պատկանող մի երևոյթի: Եթէ այն անձը գոնէ դեռ ևս մեր մէջ լինէր, թերևս հարելի էր այլ բան ասել: Բայց շատ ու շատ դարեր և մի խճճուած աւանդութիւն պարսպի սէն հանգնած

*) Das Christentum und die Geschichte, D. Adolf Harnack, Reden und Aufsätze 1904 II Band, SS. 3—21.

**) Հմմտ. Դորժ Առաքելոց Դ 12.

շունէր պատմութեան, որովհետեւ մարդս՝ նորա կարծիքով՝ չի՛ կարող պատմութիւնից ստանալ և ո՛չ մի նոր բան, որին նա դեռ ևս տէր եղած չլինէր: Հետեապէս և պատմութիւնը սոյն աշխարհայեցողութեան հետեղական ներկայացուցիչներին անգամ իրաւամբ մի տարօրինակ ու յեղաշրջուած խաղ էր թուում և այն ժամանակի նշանաբանն էր՝ ազատուել այս ոտրկացնող պատմութիւնից ու վերադառնալ դէպի բնութեան ազատութիւնը: Յիշաւի և ինքը Լիտվնզն ամեն ճիգ թափում էր պատմութեանն իւր գոյութեան իրաւունքը տալու, բայց նորա անհաստատ ջանքերն անհասկանալի էին մնում իւր ժամանակին: Ընդհակառակն այս դարն իրեն կերակրում էր բանականութեան յաւիտենական կարծուած ճշմարտութիւններով, նորից դռնուած «բնական կրօնով» և իրեն այս բարիքներէ տէր համարելով հարբաացած վերեից էր նայում «պատահական պատմութեան» վրայ: Այս դարը կարեց կապը կրօնի ու պատմութեան մէջ: Բոլոր պատմական կրօնները, այսպէս էր ուսուցանում տառն և ութերորդ դարը, ամենալաւ դէպքում իսկ լսի ծածկոյթներ [Verhüllungen] են միակ ճշմարիտ բնական կրօնի, այն կրօնի, որ միշտ և զեւ է ու պիտի լինի: Իսկ այս կրօնի բովանդակութիւնը չէ այլ ինչ, բայց եթէ անվստիս բանականութիւնը: Եւ ոչ իսկ քրիստոնէութիւնն ու իւր հիմնադիրը կարող են որ և է առանձին պահանջ յարուցանել այս իրողութեան դէմ, որովհետեւ այն ամենն, ինչ որ առանձնայատուկ է, պատահական է, աւելորդ և վնասակար:

Արդ՝ այս աշխարհայեացքն այսօր թէպէտ և բնաջինջ չէ եղած, բայց յաղթահարուած է ու մերժուած: Ո՛չ մի այլ կէտում մեր դարու ոգին իրեն այնքան ուժղին կերպով չի՛ հակադրել նախկին դարու ոգուն, ինչպէս այս խնդրում: Եւ այս բանի համար մենք շնորհապարտ ենք Հեղեղին և իւր մեծ աշակերտ Ռանկէին, ոակայն ո՛չ նուազ չափով նաև քրիստոնէական հաւատաց հզօր հակադրեցութեան: Այն ցնորակն պատմելը, թէ բանականութիւնը մի հէնց սկզբից պատրաստի բան է, խորտակուեց. «սրբազան բնութիւն» կուռքի դիմալը պատուեց և իւր քողը մերկացաւ այն ահաւել խնդիրը, որ զիւրահաւանութեամբ բնգունուած «բնական կրօն» ըմբռնման հիմքն էր կազմում: Արեազան բնութեան ու աշխարհիկ պատմութեան, բանականութեան յաւիտենական ճշմարտութեան և պատահական պատմութիւնների մասին տեղի ունեցող անմիա դատարկարանութեան փոխարինեց ծանօթութիւն պատմութեան հետ, պատմութեան, որից մենք ստա-

ցել ենք այն ամենն, ինչ որ ունինք և որին մենք պարտա-
կան ենք այն ամենի համար, ինչ որ ենք: Գլխաւորապէս
երկու ըմբռնումներ են, որոնք աճող պարզութեամբ առաջին
կարգն անցան. զարգացումն և անհատականութիւն:

Պատմութեան նշանակութեան ճիշդ ըմբռնման հետ միա-
տին յետ արուեսց նորան նաեւ կրօնը: Արօնը մի հէնց սկզբից լրա-
ցած, պատրաստի պատկեր չէ, այլ արտադրուած մարդկու-
թեան պատմութեան ընթացքում: Իւր նորանոր աստիճան-
ները լոկ առ երեւոյթս չեն, այլ իրականութիւն. իւր մարգա-
րէներն ու հիմնադիրները եղել են իսկապէս մարդարէներ ու
հիմնադիրներ. նորա մարդկութիւնը վերածել են մի աւելի
բարձր աստիճանի: Ուստի և պատմութիւնը դիտելիս մարդ
պարտաւոր է պատկառանքով վերաբերել նորա մէջ գոր-
ծող ուժուն և երախտադիտութիւն տածել դէպի այն բոլոր
անձինք, որոնցից մենք որ և է բան ենք ստացել և առանց
որոնց մենք մեկ ներքին և արտաքին կեանքի մէջ աւելի ազգատ
կը լինէինք, քան ենք:

Այսպիսով յառաջ եկաւ մի այլ արամադրութիւն, քան
այսպէս կոչուող լուսաւորութեան դարինն էր, և այդ տառն և
աւթերորդ դարու յարձակումն կրօնի և պատմութեան մէջ
եղող կապի վրայ այսօր իրօք յետ է մղուած: Սակայն յարձա-
կումներին մի ամբողջ շարք էլ մեր օրերումն է յառաջ եկել:
Հիմա էլ ամենից առաջ լսում ենք հետեւեալ խօսքը. Հէնց որով-
հետեւ քրիստոնէական կրօնը պատկանում է պատմութեան, իսկ
պատմութեան մէջ ամեն ինչ ենթակայ է զարգացման, ապա
ի վերջոյ նա էլ լոկ մի օղակ է այս զարգացման մէջ, ուստի և
պէտք չէ իւր հիմնադրին մի յատուկ և եղակի տեղ ու նշա-
նակութիւն վերագրել: Հէնց որ այս յարձակումը մարդ յետ է
մղում, մի նոր հակառակորդ է ելնում ու առում. Քրիստո-
նէական կրօնի հիմնադիրը կարող է նաեւ ամեն համեմատու-
թիւնից վեր մի մարդ եղած լինել, սակայն նա գտեր առաջ է
սպրել, ուստի և անհնար է, որ մենք այսօր մեր հոգսերով ու
կարիքներով նորան զիմենք ու նորան մեր կեանքի վէմ ընդու-
նենք. այլ ևս խօսք չի կարող լինել նորա անձի, այլ լոկ վար-
դապետութեան, «սկզբունքի» մասին: Յետ ես մղումնաւ այս
թշնամուն, յաջորդում է մի այլ յարձակումն ևս. առում են.
Գուք Յիսուս Քրիստոսի մասին կարող էք ասել, ինչ որ կամենում
էք, և նա էլ կարող է եղած լինել այն ամենն, ինչ որ դուք
ասում էք, բայց դուք դորա համար ոչ մի դրաւական չունիք.
որովհետեւ պատմական ըննադատութիւնը նորա պատկերը մա-

սամբ եղծել է, մասամբ էլ անհաստատ դարձրել, և թէ այդ պատկերը նոյն իսկ աւելի վստահելի լինէր՝ քան է, դատ-դատ պատմական իրողութիւնները երբէք չեն կարող այնպէս հաստատ կերպով իմացուել, որ նոցա միջոցով հնար լինէր բացառապէս կրօնական հաւատոյ հիմքը:

Սորա են այն երեք պատերը, որոնք պատմութիւնը եկեղեցու հաւատոյ դէմ շարել է. ամեն մի գաղտնի թէ բացարձակ հասկածի հիմք գլխաւորապէս սոցա մէջն է, և մեղանկից իւրաքանչիւրը որ և է ձեռքի այս հասկածներն ունեցել է և մտածելու նիւթ դարձրել:

I.

Նախ և առաջ՝ ինչ վերաբերում է առաջին առարկութեան, պէտք է ասենք, որ նա ամենից աւելի տարածուածը, բայց և ամենից աւելի էլ թոյլն է: Անշուշտ, մեր այսօրուայ պատմական դիտողութեան զօրաւոր կողմն է, որ մենք ուշագրութիւն ենք դարձնում ամեն տեղ զարգացումն գտնելու, ապացուցանելու և բացայայտելու, թէ ինչպէս մի շան յառաջ է եկել միւսից: Ար այն է պատմաբանի կոչումը, այս մի այնպիսի հասկացողութիւն է, որ այլ ևս երբէք չի մոռացուիլ. որ պատմութեան ճշմարիտ ըմբռնումն միմիայն այս ճանապարհով ստացուել կարող է, անհասկած է, և նաեւ նորա, որոնք նորագոյն պատմագիտութիւնը հայհոյում են, անկարող են նորա մեթոդի ազդեցութիւնից ազատ մնալ: Նորա միայն թերի ու վատ են կատարում այն աշխատանքը, որը հայհոյանքի ենթարկուողներն աւելի լաւ են գլուխ բերում: Սակայն կուրացած պիտի լինել ասելու համար, թէ որովհետեւ ամեն մի պատմութիւն զարգացման պատմութիւն է, պէտք է և կարելի նորան ընդունել է իրեւ սոսկ նկարագիր բնական կերպով տեղի ունեցող գործողութեան: Սոյն ուղղութեամբ կատարուած ու դեռ կատարուող փորձերը մինչև այսօր հէնց իրենց մէջ էլ կրում են իրենց հերքումը: Առ առաւելն կարելի է անտեսութեան պատմութեան մէջ, ուր իշխում է նիւթական դոյութեան կռիւը, ցոյց տալ, թէ երեոյթներն իրար որոշ չափով ճշդութեամբ են յաջորդում. սակայն այնտեղ ևս այս կռիւը միշտ էլ ընդհատուած է իդէալական մոմենտներով, որոնք զօրեղ կերպով միջամտում են: Այն ինչ գաղափարների ու բարոյական մաքուր մտքների ամենաբարձր չափերի պատմութեան մէջ կան պարագաներ, ուր պատմաաւանութեան անտաշ բանաձևը միանգամայն

անբաւարար է: Քէպէտ և այստեղ ևս սոյն բանաձևն ընդարձակ շրջան ունի—մի շատ աւելի ընդարձակ տապալէզ, քան թէ այդ նախորդ սերունդները երևակայել են. հարկեցուցիչ ու մղող կարելից են ծնուել շատ յառաջադիմութիւններ. մենք կարող ենք դեռ այսօր էլ գոցա պատճառները գտնել ու իւրեանց յառաջ դալը ներքուստ զգալ: Եւ սակայն առանց մի անհատի, մի անձնաւորութեան ոյժի ու ջանքերի և ո՛չ մի մեծ ու յառաջադէմ դործ չի՛ կարող մուտ գործել, յաղթանակ տանել ու տիրել: Բայց ուսով՞ է հղօրի կարողութիւնը և գործչի գործը: Ինչիցն է, որ մի յառաջ մղող գաղափար, մի փրկարար միտք մեռեալ քարի պէս անպատու ու անարժէք կերպով մի սերնդից միւսին է աւանդուած, մինչև որ մէկը նորան ըմբռնում ու նորանից կայծեր է հանում: Ուսով՞ է այն բարձր կարգի ծնունդը, երբ մի միտք ու մի հոգի զուգակցում են, իրար հետ միանալու, յաւիտեանս մէկ մէկին պատկանելու և կամրին տիրապետում են. ուսով՞ է արիութիւնը՝ անմիտ աշխարհի ընդդիմութիւնը յաղթահարելու. ուսով՞ է այն զօրութիւնը, որ համադումն է աղբում: Մի անմիտ հոգեբանութիւն չի աւանդում, որ սղա են պատմութեան խտական լծակները. նա միայն հարցնում է. Սակայն մի՞թէ այդ մարդը որ և է նոր բան է առել. կարելի չէ՞ այս նոր բանն իր նախորդներից ծնունդ առած համարել. և նա ինքնաբաւականութեամբ լցուում է, եթէ ուղիղ կերպով հասու է լինում, թէ այն միայն համեմատաբար է նոր և որ խիապէս մի առանձին բան չի տեղի ունեցել: Ո՛չ—ո՛չ միայն ի սկզբանէ էր Բանն, Բանն, որ է միաժամանակ գործ և կեանք, այլ այդ նոյն կենդանի, համարձակ ու եռանդուն Բանն՝ այսինքն անձնաւորութիւնն՝ է, որ պատմութեան ընթացքում շարունակ իշխել է առաջ մղող կարիքի մէջ ու նորա վրայ: Հարկաւ, այստեղ ևս կան միջնորդութիւններ ու զարգացումներ: Ո՛չ մի ջանքն իրեն չի՛ վառւում, մի մարդարէն է, որ յարուցանում է միւսին. և սակայն մենք անկարող ենք թափանցել այս խորհրդաւոր դարգայման մէջ, այլ միմիայն զգալ:

Ինչ որ ուղիղ է ընդհանուր առմամբ պատմութեան մասին, իւր այն ըուր ճիւղերի նկատմամբ, որոնք ընդհանրապէս հոգեւոր կեանքին են վերաբերում, ուղիղ է նաեւ ամենաբարձր իմաստով ու ամենամեծ չափով կրօնի նկատմամբ, կրօնի, որ ամենախոր խնդիրն է պատմութեան մէջ: Ոչ միայն հացիւ կեցցէ մարդ, այլ ամենայն բանիւ, որ ելանէ ի բերանոյ Աստուծոյ: Երբէք աւելի պարզ ու անպաճոյճ կերպով չեն ար-

տայայտուել ամբողջ իրականութեան այդ երկու ամենամեծ
կենդրոնները և մեր պատմաբանները դեռ շատ բան ունին այս
խօսքից սովորելու, իրենց գլուխը չկորցնելու համար: Սակայն
կրօնի մասին ևս ճիշդ է, որ նա զարգացումն է ունեցել և
մշտական զարգացման ենթակայ է: Նորա պատմութեան մէջ
ևս կարելի է ասացուցանել, որ կարիքն է եղել առաջ մղողը, այն
կարիքը, որ աղօթել է սովորեցնում, որ մարդու բխայնում է,
որ ստիպում է ծեղից անգամ բռնել: Սակայն հէնց այս նոյն
պատմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս նաև այն, որ երբէք ո՛չ մի
ձգտումն դէպի վեր և ո՛չ մի յառաջադիմութիւն չի եղել
առանց մի անձի հրաշալի միջամտութեան: Ո՛չ թէ իւր ասածն
է մի անախնիալ նորութիւն—եկն իբրև եղև լրումն ժամանակի
և ասաց այն, ինչին որ այն ժամանակը կարօտ էր—այլ թէ նա
ինչպէս էր ասում, ինչպէս էր այդ բանը իւր մէջ ոյժ ու մի
նոր կեանքի զօրութիւն դարձել, ինչպէս է նա շարունակում
իւր աշակերանների միջոցով նոյնը սերնդէ սերունդ հաղոր-
դել: Եւ այս էր իւր գաղտնիքն ու նորը: Ակնածութեամբ է
վերաբերում մարդկութիւնը դէպի այն բոլոր մեծ անձինք,
որոնք իրեն շնորհուել են, դէպի հետադասողները, գեղարուեստի
մարդիկ և հերոսները. և սակայն նա պաշտում է միայն իւր
մարգարէներին ու կրօնի հիմնադիրներին, որովհետև նա զգում
է, որ այստեղ իշխել է մի ոյժ, որ մարդկանց աշխարհից ազա-
տում ու սովորական իրականութիւնից վեր է բարձրացնում:

Սակայն երբ մենք այսպիսով բոլոր մարգարէներին ու կրօնի
հիմնադիրներին իբրև մի միութիւն ենք վերցնում, ապա թուում
է, թէ մեր կրօնի հիմնադրի առանձին նշանակութիւնը չէ՞ որ
դարձեալ կորչում է: Ի հարկէ ո՛չ: Որովհետև չկայ մի թանձրա-
ցեալ գաղափար սեռի, որ ընդգրկել կարողանար այն բոլոր
անձանց տարբերութիւնները, որոնց մենք իրաւամբ մարգարէ
և կրօնի հիմնադիր ենք անուանում. նոցանից իւրաքանչիւրն ըստ
ինքեան մի առանձին մեծութիւն է և պէտք է առանձին էլ
գատողութեան առնուի: Եղել են կրօնի սուրբ և անսուրբ հիմ-
նադիրներ, ինչպէս և վսեմ ու տարօրինակ մարգարէներ: Ան-
թիւ շնորհներ ու զօրութիւններ են հեղուել նոցա վրայ. տա-
կայն չափ, եռանդ, ուղղութիւն, նպատակ—ամեն ինչ տար-
բեր է նոցանից իւրաքանչիւրի մէջ. ամեն ինչ կը հարթուի, ան-
հար կը լինի նոցա միմեանցից զանազանել, եթէ այս կարևոր
հանգամանքն ուշադրութեան չառնուի: Անմիտ ձեռնարկութիւն
կը լինէր նաև ցանկանալ հէնց սկզբից ցոյց տալու, թէ ի՞նչ չա-
փով է հոգին, այսինքն Աստուծոյ Հոգին, նոցանից իւրաքան-

շխարհ մէջ իշխել: Այս պէտք է իմանալ ու եղբակացնել հէնց իրենից՝ երևոյթից: Բայց մենք մէկի մասին գիտենք, որ նա ամենախորին հեղութիւնն ու կամքի սրբութիւնը միացրել է իւր՝ իրենից առաջ եղած բոլոր մարդարէներէց ևս ղեր լինելու ցանկութեան պահանջի հետ. Աստուծոյ Որդին: Միմիայն նորա մասին գիտենք մենք, որ այն մարդիկ, որոնք նորա հետ կերել ու խմել էին, նորան ոչ թէ միայն իբրեւ ուսուցիչ, մարդարէ և թագաւոր են փառաբանել, այլ իբրեւ իշխան կենաց, ժրհիշ և դատաւոր աշխարհի, իբրեւ իրենց գոյութեան կենդանի ոյժ,— ես չեմ ապրում, այլ Քրիստոսն է ապրում իմ մէջ— և որ շուտով նոցա հետ մի խումբ հրէաներ և հեթանոսներ, իմաստուններ և յիմարներ խոստովանել են, թէ ի լրութիւն է այս մի մարդու են շնորհս փոխանակ շնորհաց առնելու: Այս իրողութիւնը, որ ամեն կասկածից ղեր և ազատ է, եղական երևոյթ է պատմութեան մէջ և պահանջում է, որ իւր հիմքն ու աղբիւրը կազմող Յիսուսի անձնաւորութիւնն էլ մի առանձնայատուկ յարգանք վայելի:

II

Այսպիսով մեք պատասխանեցինք առաջին առարկութեան, թէ Յիսուս Քրիստոսի անձնաւորութեան մի առանձին, եղակի գիրք պէտք չէ՛ վերագրել, եթէ ընդունում ենք, թէ այն ամենն, ինչ որ պատմական է, ենթակայ է դարդացման: Բայց հիմա էլ մի ծանր առարկութիւն է ելնում: Ասում են, քրիստոնէութեան հիմնադիրը կարող է և յիրաւի մի աննման մարդ եղած լինել— շատ դարեր առաջ է ապրել նա, ուստի և անհնար է, որ մենք նորան մեր կրօնական կեանքի մէջ ընդունենք ու նորան իբրեւ այդ կեանքի վէմի ապաւինենք. այլ ևս իւր անձնաւորութիւնը չէ, որ պէտք է ուշադրութեան առնել, այլ միայն իւր վարդապետութիւնը կամ, ինչպէս որ ուրիշներն ասում են, սկզբունքը: Այս առարկութիւնն էլ աւելի դժբեղ հետեւեալ կերպով է արտայայտւում. կրօնի մէջ վերջ ի վերջոյ էական խնդիրն է՝ յարաբերութիւն առ Աստուած. Աստուած և մարդու հոգին, մեր հոգին և Աստուած— այն ամենն, ինչ որ այս փոխադարձ յարաբերութեան մէջ մուտք գործել ու անդ բռնել է ցանկանում, վերացնում է այս փոխադարձ յարաբերութեան բացարձակութիւնը և խանգարում նորա ջերմութիւնը, անկեղծութիւնն ու ազատութիւնը:

Ես կարող էի փորձել, այս առարկութեան դէմ մատնանիշ

անել եկեղեցու ուսումն՝ փրկութեան և հաշտութեան մասին Յիսուս Քրիստոսի միջնորդութեամբ. ոսկայն ես երկիւղ պիտի կրէի դորանով լսել մի աննշան չափով ընդունելութիւն դանելու, զի այն արտայայտութիւնը, որով եկեղեցին ոսյն ուսումն ձեռակերպել է, պատկանում է այն խօսքերի շարքին, որոնք այսօր ամենից քիչ են հասկացւում ու այդ պատճառով էլ ամենից շատ կասկածի ենթարկւում: Այս իրողութիւն է, իրաւամբ թէ անկերպացի կերպով, այդ այլ խնդիր է: Քանի որ այս այսպէս է՝ ես ուղում եմ փորձել մի այլ ճանապարհ դնալու: Ամենից առաջ—միանգամայն ճիշդ է, որ կրօնը ո՛չ այլ ինչ է, բայց միայն մի յարաբերութիւն հոգւոյ առ Աստուած: Ար մարդս Աստուծուն գտնի, նորան իբրեւ իւր Աստուած ճանաչի, նորա երկիւղի մէջ շնչի, նորան ապաւինի, այս զօրութեան մէջ սուրբ և երջանիկ կեանք վարի—այս է կրօնի բովանդակութիւնն ու նպատակը: Պորանից վեր ոչինչ չկայ և դորա հետ միաժամանակ ո՛չ մի օտար բան գոյութիւն պիտի չունենայ: «Նոգով-սրտով անձնատուր եղիր սպասաւորելու նորան, որ ղեկավարում է երկինքը»: Քանի ուժգին ու վճիտ է բարեպաշտութիւնը, այնքան էլ նա աւելի ու աւելի է արտայայտւում հէնց այս խօսքով: Այս են վկայում Յիսուսի աշակերտներն ամեն դարում. այս է վկայում ինքը Տէրը, մեզ չայր մերն ուսուցանելով, ուստի և մենք իրաւունք չունինք լուտանքներ թափելու այն աստուածաբաններ զլսին, որոնք կրօնի բովանդակութիւնն այս ձևով էլ ամփոփում. արտայայտւում են: Եւ ոսկայն կրօնի նկատմամբ ամենամեծ չափով ճիշդ է այն, ինչ որ ճշմարիտ է ամեն մի բարոյական բարիքի մասին, թէ այլ բան է իւր ճրջմարտութիւնը խոստովանելը և այլ՝ իւր զօրութեան տէր լինելը: Մենք կարող ենք քրիստոնէական կրօնի իրաւունքը, բարեպաշտ կեանքի խաղաղութիւնն ու գեղեցիկութիւնը, ճանաչել և խոստովանել, բայց և միանգամայն անընդունակ լինել մեր կեանքն այդ վեհ վիճակին հասցնելու: Քրիստոնէութիւնը կարող է զբաւել մեր ուշքը՝ ինչպէս մի փայլուն աստղ, բայց և հուր չլինել ու տակաւին չվառուել մեր կրճքում: Մենք կարող ենք ամենաջերմ կերպով զգալ այն կապանքների ծանրութիւնը, որոնցից մենք փախչել ենք կամենում, և ոսկայն միանգամայն անզօր լինել մեզ նոցանից ազատելու: Ո՛չ միայն մենք կարճ կենք այսպէս լինել — այսպէս իսկ ենք մենք: Ով որ այս փորձառութիւնն ունեցել է և միշտ ևս նորէն ունի, բայց և նոցանից ազատւում է, նա՛ միայն գիտէ, որ փրկուեց, զի Աստուած նորա հետ խօսեց: Ով որ այս ձայնն Աստուծոյ անձամբ

չի՛ լսել, նա առանց կրօնի է: «Խօսի՛ր, Տէր, Գո ծառան լսում է*» — ահա այն ձևը, որի մէջ միայն գոյութիւն ունի կրօնական կեանքը:

Ինչպէս որ զանազան են մարդիկ իրենց բազում, այդպէս էլ զանազան կերպով է խօսում Աստուած նոցա հետ: Եւ սակայն մենք գիտենք, որ մեզանից շատ քչերն են առանց մարդկային օգնութեան և միջնորդութեան իրենց ներքին անհատական կեանքի վրա շրջանում Աստուծոյ ձայնը լսում ու հասկանում: Ընդհակառակն՝ մի քրիստոնեան է, որ կրթում է միւսին, մէկի սիրան ու հոգին վառում է միւսի սիրտ ու հոգուց և կամքի ոյժը՝ ցանկանալու լոկ այն, ինչ որ մարդու հաւանելի է, ցայտում է այն խորհրդաւոր զօրութիւնից, որի միջոցով մի կեանք յարուցանում է միւսին: Աստուծոյ այս պատգամաբերներն ու զօրութեանց շարքը վերջանում է Յիսուս Քրիստոսով: Սոքա ամենն էլ սկիզբն են առնում նորանից. նորանից է բոլորին էլ այն կեանքը, որ սոքա այժմ վարում են իւրե իրենց սեպհական կեանք: Զանազան չափով են գիտակցում սոքա, թէ իրենք կենդանի հաղորդակցութեան մէջ են Յիսուսի հետ — ո՞վ կարող է այս ժխտել — և սակայն սոքա ամենն էլ ապրում են նորանից և նորա շնորհիւ:

Ահաւասիկ մի իրողութիւն, որ պատմութեան մէջ շարունակ ազդող այս անձին՝ Յիսուս Քրիստոսին՝ ամեն համեմատութիւնից վեր մի արժէք է ընծայում. սակայն այն առարկութիւնը, որի դէմ մենք խօսում ենք, սորանով գեւեւ լիովին չի հերքւում: Յիսուս Քրիստոս մի շարունակ ազդող անձնութիւն լինելով հանդերձ՝ անցեալին պատկանող մի մեծութիւն է: Բայց այսպէս չի՛ մտածում քրիստոնէական հաւատը՝ մեր ու շքը նորա վրայ դարձնելով: Մենք պէտք է փորձենք այս հաւատը խորն ըմբռնելու, որպէս զի իւր կարծիքի իրաւունքը, եթէ նա յիշուի արդարացի է, հասկանանք:

Քրիստոնէական հաւատը չէ՛ մեզմ վառաբանութիւն երկրաւոր կեանքի և կամ սրտանց անձնատուր լինել նորա ներութիւններին ու խտութիւններին, ինչպէս որ ոմանք երբեմն ասում են: Ա՛յ — քրիստոնէական հաւատն է վերջնական որոշումն ծառայելու Աստուծուն՝ մի լծիւ ընդդէմ աշխարհի: Քրիստոնէական հաւատոյ առարկան է յաւիտենական կեանքը, ընդունել, որ ընութեան մէջ և նորանից վեր կայ արքայութիւն սրբութեան և սիրոյ, մի անձեռակերտ քաղաք, որի ընակիչները

*) Ա. Թագ. Գ 9:

լինելու ենք մենք կոչուած։ Եւ այս լրի հետ միասին մեր առաջ մի պահանջ է դրուած՝ մեր սիրտն ու միտքը մարտելու և անձնուրաց լինելու, և մենք զգում ենք, որ կարուկ կերպով մեզ աջարկում է «կամ այս կամ այն», որ և մեր ներքին կեանքի վրայ վճիռ է արձակում։ Հնարաւոր է արգեօք այս կոուկցյալթութեամբ ելնել. կայ արգեօք մի աւելի քարծր իրականութիւն, որի առաջ աշխարհը ոչինչ է. թէ՛ մենք մոլորութեան մէջ ենք մեր իսկ զգացումների և նախազգացումների ու դուշահութիւնների մասին. թէ՛ մենք միանգամայն փակուած ենք անազայտ բնութեան շրջանակի ու մեր երկրաւոր գոյութեան օղակի մէջ և լսի խղճալի կռիւ ենք մղում մեր իսկ ստուերների և սրբականների դէմ։ Ահա ապիկ խնդիրները խնդիրները և տարակոյսների տարակոյսները—էն մեծ խնդիրներն ու տարակոյսները։ Արդ, այն ժամանակից հետէ, երբ սկիզբն առաւ քրիստոնէական հաւատը, այս խնդիրները լուծւում են Յիսուս Քրիստոսի վրայ աչք յառելու միջոցով—լուծւում են մէջ լինիլստիայօրէն ապացուցանելու ձևով, այլ երբ մենք վատահութեամբ լի հայեացքով կանգ ենք առնում նորա կեանքի պատկերի առաջ։ Երբ որ վտանգը մօտ է, թէ ահա Աստուած և այն ամենն, ինչ որ սուրբ է մեզ համար, խաւարով պատւում ու անտեսանելի են դառնում մեզ, կամ երբ յանկարծակի վրայ է հասնում դատաստանը մեր գլխին, երբ անողոր քնական կեանքի ու ժգին տալաւորութիւնները մեզ վրայ յաղթանակ են տանում և մեզ թւում է, թէ ահա բարոյ և չարի սահմանները շփոթւում—խառնւում—միանում են, երբ մենք ինքներս էլ բթանում ու տաղտիանում ենք. յոյսներս կորում, թէ այս մութ աշխարհում գեռ հնարաւոր է ճանաչել Աստուծուն, այն ժամանակ մի միտքն Յիսուսի անձնաւորութիւնն է, որ կարողութիւն ունի մեզ փրկելու։ Ահա վարած մի կեանք. ամբողջովին Աստուծոյ երկիւղի մէջ, հաստատուն, անձնուրաց և սուրբ. այստեղ վայելում ու լոյս է տրուում մի վեհութիւն, մի սէր, որ մեզ դէպի ինքն է ձգում։ Այստեղ ողջը մի անընդհատ կռիւ էր աշխարհի դէմ. մաս-մաս և հետզհետէ կորստեան էր մատնւում մի երկրային բարիք միւսի ետեւից. ի վերջոյ մայր մտաւ նաև այս կեանքը՝ ամօթի ու նախատինքի ենթարկուելուց յետոյ, և սակայն—մէջ մի հոգի չի կարող դերձ մնալ հետեւեալ տալաւորութիւնից. Ավ այսպէս է մեռնում, այո՛, նա մեռնում է, բայց նա չի մեռնում, այլ ապրում է։ Այս կեանքովն ու մահովն է, որ մարդկութեան աչքը բացուեց և նա հաւատափայլաւ, թէ կայ յաւիտենական կեանք և աստուա-

ծային մի սէր, որ յաղթահարում է չարին, այս նոյն խել մեղքին: Մարդկութեան աչքը բացուեց և նա տեսաւ աշխարհի և երկրային բոլոր բարեքների ունայնութիւնը մի սխալի առաջ, որին մահն անդամ անդօր է որ և է մնաց հասցնելու: Տասն ութ դար է անցել այս պատմութիւնից, բայց եթէ մենք մեզ լուրջ կերպով հարցնենք, ինչն է մեզ վստահութիւն ներշնչում հաւատալու, որ Աստուած պատմութեանն իշխում է, ո՛չ լոկ ուսմունքների և գաղափարների միջոցով, այլ անձամբ նորա մէջ կանգնած լինելով, ինչն է մեզ սիրտ տալիս յաւիտենական կեանքին հաւատալու, ապա պիտի տեսնք. Քրիստոսի անձնաւորութիւնն է մեզ այդ հաւատը ներշնչողը. «Յիսուս ապրում է՝ նորա հետ և ես»: Նա է անդրանիկը մեր բաղմամբիւ եղբայրների մէջ. նա է երաշխաւորում մեզ հանդերձեալ կեանքի իրականութիւնը: Աւտի և—նորա միջոցով է խօսում Աստուած մեզ հետ: Սոյն Յիսուս Քրիստոսի մասին վկայուած է, թէ սա է ճանապարհ, ճշմարտութիւն և կեանք. և հէնց իբրեւ մի այսպիսի անձն նա դեռ այժմ էլ յայտնւում է մեր ներքին աշխարհին, և այդ իսկ է իւր ներկայութիւնը մեզ մօտ: Ինչպէս հարկաւ էսկանն այն է, որ հոգին Աստուծուն գտնի ու միանայ նորան, այնպէս էլ անշուշտ Յիսուսն է խկական Փրկիչը, ճանապարհն ու Տէրը, որ մարդկային հոգուն առաջնորդ է հանդիսանում դէպի Աստուած: Այն՝ ինչ որ քրիստոնէական եկեղեցին նորա մասին քարոզում է, թէ նա կենդանի է, մի ճշմարտութիւն է, որ դեռ այսօր էլ ընդունելի է. և եկեղեցին իրաւացի է նաև այն խնդրում, որ նա մեզ առաջնորդում և Յիսուսի չարչարանքների ու մահուան առաջ կանգ առնել է տալիս: Սակայն թողնենք այսօր այդ խնդիրը և դորա մասին չխօսենք ընդհանրապէս այն ձևով, ինչպէս որ յաճախ խօսում են: Որ արդարի տանջանքը բարեբաղդութիւն է պատմութեան համար, մենք այս հասկանումենք այն չափով, որքան մենք ըմբռնում ենք բարոյական կռուի լըրջութիւնն ու զգում անձամբ զոհուելու թողած ապաւորութիւնը: Իայց «մենք քող ենք սփռում Քրիստոսի չարչարանքների վրայ հէնց այն պատճառով, որ մենք նոցա խիստ մեծարում ենք. մենք դատապարտութեան արժանի մի անհամեստութիւն ենք համարում այս խորինձգադանիքները, որոնց մէջ ծածկուած է տանջանքի աստուածային խորութիւնը, ոսկարկել, հաշուել և կամ նոցա հետ խաղալ ու կատակներ անել և նոցանից ձեռք չվեցնել, մինչև որ ամենայարգին ևս անարդ և անհամ մի բան երևի»: Եւ ապա—մենք պէտք է չմոռանանք, որ ամեն մի հաւատ առ Քրիստոս մի տոսկ «Տէ՛ր, Տէ՛ր, ասել է, եթէ նա տակաւին ոյժ չի դարձել

հնազանդութեան ի բարին: Ինքը Քրիստոս իրեն եզրադր և քոյր անուանեց՝ ոչ այն անձանց, որոնք նորան տեսնել և կամ նորա անունն աշխարհում տարածել էին ցանկանում, այլ նոցա որոնք նորա երկնաւոր շօր կամքը կատարում են: Այս իմաստով էլ մենք պէտք է գտտենք ամեն մի հաւատաւոր Քրիստոս:

III

Որ Յիսուս Քրիստոս հակառակ այն ատան և ութ դարերի, որոնք մեզ նորանից բաժանում են, կարող է ունենալ և ունի իւր տեղը քրիստոնէի կրօնական կեանքում: որ իւր անձը, և ոչ թէ միայն իւր վարդապետութիւնը, գեռ այսօր էլ նշանակուած է յարութիւն աննելու—ահա այս էր, որ ես փորձեցի ցոյց առնել: Բայց կայ մի երրորդ և վերջին յարձակումն ևս. «Դուք կարող էք, ասում են մեզ, Յիսուս Քրիստոսի մասին ասել, ինչ որ ուղում էք, և նա կարող է եղած լինել այն ամենն, ինչ որ գուր ասում էք—բայց դուք դորա համար ոչ մի հաւատարի ապացոյց չունիք. պատմական քննադատութիւնը նորա պատկերը մասամբ եղծել է, մասամբ էլ կատկածելի դարձրել, և եթէ այդ պատկերը նայն իսկ աւելի ստոյգ լինէր, քան թէ է—դատարար պատմական իրողութիւնները երբեք չեն կարող այնչափ վստահելի կերպով իմացուել, որ հնար լինէր նոցա միջոցով կրօնական հաւատը հաստատուն հիմքի վրայ դնել»:

Այս յարձակումն ամենախոշորն է. եթէ սա ամեն կէտում իրաւունք ունենար, շատ վատ կըլինէր. «Պատմական քննադատութիւնը նորա պատկերը մասամբ եղծել է, մասամբ էլ կատկածելի դարձրել»: Յիւրաքանչէր այսպէս էլ թուում է մարդու առաջին հայեացքը ձգելու միջոցին: Թողնենք քննադատութեան այն արտադրութիւնները, որոնք այսօր բուսնում են, իսկ վաղն արդէն վառարանն են նետում. խօսենք միմիայն այն քանի մասին, որ միշտ նորէն և աճող դօրութեամբ մէկից միւսին է աւանդում: Ամենից առաջ մի հայեացք ձգենք արտաքին պատմական իրողութիւնների վրայ. խախտուած է աւանդութիւնը Յիսուսի Քրիստոսի կեանքի պատմութեան սկզբնաւորութեան մասին. խախտուած է արժանահաւատութիւնն այն պատմութիւնների, որոնք յիշատակում են նորա մասին, և քննադատութիւնն անկարող է վերջ տալ նաև այն ծանրակշիռ կատկածներին, որոնք ծնունդ են առնում ջատիկի ուռաւօտեան անցքերի մասին մեզ պատմող տեղեկութիւններից: Իսկ ինչ վերաբերում է նորա կեանքի համառօտ պատկերին, նորա ճառերին ու ուս-

ման, թուի թէ պատմական գիտագութիւնը նոցա վերա-
կանդնում է: Ա. Գրքի պարզ-անպաճայն ընթերցողը սովոր
է այն ամեն գիմագծերը, որոնք այստեղ նորա քաւածն են
եղում: Ժամանակից դուրս և վեր ըմբռնելու: Նա միմիայն
տեսնում և գգում է, թէ ինչը պէտք է քնդունի իբրև մի պատ-
մաւածքի բուն իմաստ, որ վերաբերում է նաև իրեն. ըստ այսմ
էլ մի ժամանակ եկեղեցին որոշել ու սահմանել է քրիստոնէական
վարդապետութիւնը: Այն ինչ պատմական գիտագութիւնը և՛
պարտը և՛ ցանկութիւն ունի աշխից չթաքնելու այն թանկարացեալ
գծերը, որոնց մէջ մի ժամանակ արդարեւ կեանք և ուսումն են
եղել: Նա որոնում է գտնելու քրիստոնէութեան կապը հին
ուխտի զարդացման, հրէից այն ժամանակի ժողովարանի կրօնա-
կան կեանքի, այն ժամանակի ավանդութիւնների և հռովմէական
-յունական աշխարհի ամբողջ հոգևոր վիճակի հետ, և նա այս
առնչութիւնները նկատում է նոյն խոյ առանց երկար ու բարակ
հետազօտելու: Այսպիսով Տիրոջ առականքն ու խօսքերը և նոյն
խոյ իւր կեանքի պատկերը երևան են գալիս ոչ միայն իւր ժա-
մանակի պատմութեան յատուկ դոյնով, այլ և մի որոշ սահմա-
նափակութեամբ: Նորա կեանքը պատկանում է որոշ որոշ ժա-
մանակին ու շրջապատին և ո՛չ մի այլ ժամանակ չէր կարող
լինել: Սակայն նորա արժէքից ու զօրութիւնից որ և է չափով
կը պահպտէր միմիայն այն գէպում, եթէ կարելի լինէր ապա-
ցուցանել, թէ երևոյթի էութիւնը, խորհուրդը և խօսքերի բուն
իմաստը փոխուել են: Պատմական քննադատութիւնն իմ կար-
ծիքով այս խնդիրներում ո՛չ մի փոփոխութիւն չի՛ մտցրել: Նոյնը
պետի տեսմ նաև իւր անձնական վկայութեան մասին: Այն
եթէ պատմական հետազօտութիւնն արացուցած լինէր, թէ նա
մի կրօնական մոլեռանդ և երազող անձնաւորութիւն է եղել,
որի խօսքն ու պատկերը իրենից յետոյ եկող ժամանակը վերա-
ծել է մարտի նպատակների և վեհ մտքերի բարձրութեան, այդ
այլ բան կը լինէր: Բայց ո՞վ է այս ապացուցել և կամ ո՞վ կարող
էր ապացուցանել: Զորս գրի առնուած աւետարաններից դատ
մենք ունինք նաև մի հինգեցորդ չգրուած աւետարան, որը շատ
գէպերում աւելի պարզ և աւելի աղքատ է՝ քան թէ չորս
աւետարանները—ես ուզում եմ ասել, քրիստոնէական նախկին
հաճայքի միահամուռ վկայութիւնը: Մենք հնարաւորութիւն ու-
նինք սոյն վկայութիւնից իմանալու, ինչ էր այս անձի թողած
խոր թափանցող ապաւորութիւնը և ինչ ուղղութեամբ են
հասկացել իւր աշակերտները նորա խօսքն ու իւր անձի մասին
տուած վկայութիւնը:

Հարկաւ—նորա շորերն էլ են ժառանգութեան նիւթ դարձել։ Բայց այն պարզ և մեծ հիմնական ճշմարտութիւնները որ նա քարոզել է, այն անձնական դոհը, որ նա բերել է, և յաղթութիւնը մահուան միջոցով, այս ամենը մի նոր կեանք է դարձել նորա համայնքի համար։ և երբ Պօղոս առաքեալը Հռովմայեցոց թղթի Ը գլխում այս կեանքն իբրև մի հոգևոր կեանք և Կորնթացոց թղթի ԺԳ գլխում իբրև սիրոյ կեանք է նկարագրում, նա միայն կրկնում է այն, ինչ որ իրեն ծագել էր յանձին Տէր Յիսուս Քրիստոսի։ Իրերի այս վիճակի մէջ պատմական քննութիւնն անկարող է փոխել և ոչինչ։ Նա կարող է այս դրութիւնը միայն աւելի լուսաբանել և զօրացնել մեր խորին յարգանքը այն Աստուածայինի առաջ, որ յանձին Արքայամի զաւակներէց մէկի մի նեղ աշխարհում և աւերակների ու փլատակների տակից փայլեց։ Ս. Գրքի պարզ ընթերցողը պէտք է միայն շարունակի աւետարանները կարդալ այնպէս, ինչպէս որ նա մինչև այժմ կարդում էր, զի ի վերջոյ քննադատան էլ է նոյնն անում և անկարող է այլ կերպ կարդալ։ Ինչ որ նա ուզ և ծոծ է համարում, սա ևս պիտի նոյնը խոստովանի։

Բայց իրողութիւնները, իրողութիւնները։ Նա չգիտեմ, թէ էլ ի՞նչ աւելի մեծ իրողութիւն կարող է լինել, քան մինչև այժմ նկարագրածը։ Ի՞նչ նշանակութիւն կարող է ունենալ պատմական որ և է առանձնակի դէպք նորա առաջ։ Թէ նա ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ, ասում են, պարզ է։ Միմիայն արտաքին իրողութիւնն է մեզ տալիս վերջին և միակ վստահելի գրաւականը, թէ մեր հաւատին համապատասխանում է և մի իրականութիւն, որ իւր առարկաները լոկ մտադածին պատկերներ չեն, այլ որ ինքն Աստուած է գեկավարում պատմութիւնը և դէպի որոշուած նպատակն առաջնորդում։ Ինձ շատ լաւ յայտնի է այս կարծիքի արժէքը և ես ընաւ մտադիր չեմ իւր իրաւունքն ամեն մէկի առաջ պաշտպանելու։ Ա՛խ, երանի թէ դու երկիրքը պատառէիր և վայր իջնէիր, որպէս զի մենք քեզ տեսնել կարողանայինք—ահա մի ցաւագին խօսք, որ յաճախ ասում է։ Բայց ես գիտեմ նաև այն, որ այս խօսքը հաւատի խորքից և ոյժից չի բղխում, այն հաւատի, որը Պօղոս առաքեալը նկարագրում է, և որ այս արտունջին յարմար է դալիս Տիրոջ այն խօսքը, թէ «նթէ որ դուք հրաշքներ և նշաններ չէք տեսնում, չէք հաւատում»։ Մեծ բան է արտաքին հեղինակութիւնը կրօնի մէջ։ Շատ բան կարող են անել հրաշքներն ու նշանները։ Բայց հաւատի և բարեպաշտութեան վերջին հաւատարմութիւնը լոկ այնտեղ է, ուր

որ իրենց բովանդակութիւնն է Տէր Աստուածք, ապաւէնը Յիսուս Քրիստոս, որի խօսքն ու հոգին՝ իբրեւ զօրութիւն Աստուծոյ՝ մարդկային որտին դեռ այսօր ևս վկայութիւն են տալիս։ Վայ մեզ, եթէ այս այլ կերպ լինէր, եթէ մեր հաւատը հիմնուած լինէր մի շարք դատ-դատ իրողութիւններէ վրայ, որոնք կարօտ լինէին պատմաբանի պարզաբանութեան և վաւերացման։ Միմիայն մեր շարքերից կարող էր ելնել մի իմաստակ և յանձն առնել լուծել այս խնդիրը․ որովհետեւ ճշմարիտն այս է․ անցեալի ո՛չ մի տրտաբին առանձնակի դէպք չի կարող ակներեւ ճշմարտութեան չափ պտղորդել, որ մարդ կարողանար նորա վրայ հիմնուել ու տններ, դեռ չեմ ասում ամբողջ յաւիտենականութիւն, կառուցանել։ Ինչ են կամենում ասել այն բոլոր վկայութիւնները, յիշատակարանները և հաւաստիացումները։ Բայց իրողութիւն էլ կայ իրողութիւն էլ։ Առանձին արտաքին լիաստը մնում է միշտ էլ վիճելի․ այս առմամբ միանգամայն իրաւացի է Աստիկոս, որ զգուշացնում է, թէ չի կարելի «պատահական պատմական ճշմարտութիւնները» ամենակարեւորի հետ շաղկապել և յաւիտենականութեան ամբողջ ծանրութիւնը մի սարգի օտտայնից կախել։ Իսկ մի ամբողջ կեանքի մի անձի հոգեւոր բովանդակութիւնը նոյնպէս մի պատմական իրողութիւն է և վաւերական այն աղգեցութեան շնորհիւ, որ նա թաղնում է։ Այն, ինչ որ մեզ Յիսուս Քրիստոսի հետ կապում է, այս շրջանակների մէջն է։ Նա շաղկապուած է հէնց բարեպաշտութեան հետ, և այս բովանդակութեան մասին է նոյն Աստիկոսի խօսքը թէ «եթէ մարդ նոյն իսկ անկարող լինէր հերքել այն ամեն առարկութիւնները, որոնք ուղղւում են Ս․ Գրքի դէմ, այնուամենայնիւ անխախտ և աննուաղ կը մնար կրօնն այն բրիտանեանների սրտում, որոնք մի ներքին զգացմունք են ձեռք բերել նորա էական ճշմարտութիւններից»։

Բայց մի՞թէ յերաւի ո՛չ մի արժէք չունին արտաքին դատ-դատ աւանդուած իրողութիւնները։ Ո՞վ կարող է այնքան հարձառես և դիւրահաւան լինել, մի աշակերտ բան պնդելու։ Որ նորա շեն կարող հիմք կազմել, մի՞թէ այդ իրաւունք է տալիս ասելու, թէ նորա դուրի են ամեն մի նշանակութիւնից։ Ամենից առաջ պէտք է հետադատել, թերեւ նորա յերաւի ճշմարիտ և իրական են եղել։ Շատ բան կայ, որ մի ժամանակ հապճեպով մերժուել է, բայց աւելի խորադննն հետադատութիւնից և երկար զործառութիւնից յետոյ նորից ստացել է իւր նախկին արժէքը։ Ո՞վ կարող է այսօր՝ օրինակի համար՝ աւետարանի մէջ յիշատակուած հիւանդութիւնները բժշկութեան խնդիրն այնպէս շտա-

սրով վճռել, ինչպէս երբեմնեան զխանականները:

Ապա պէտք է ասել, որ այդ բոլոր պատմութեանքներն էլ վարդապետական նշանակութիւն ունին: Ահա մի հայեցակէտ որ վիճաբանութեան ժամանակ անսրգար կերպով յաճախ մոռացութեան է տրուում, թէպէտ և նա համապատասխան է հնագոյն պատմողների ըմբռնման և այն իմաստին, որով հին ուսուցիչներն այդ պատմութեանքները դործ էին անում. գլխաւորն է այն հոգեւոր բովանդակութիւնը, որ դոցա մէջ ի նկատի է առնուում: Եթէ նորա այդ բաներից մէկն իբրեւ պատմական իրողութիւն են պաշտպանում, նորա խելապէս պաշտպանում են այն հաւատալիքը, որ նորա հետ կապուած է: Վնեալ ի Հագոյն Սրբոյ, առելու հետ միաժամանակ քարոզում է Յիսուս Քրիստոսի աստուածորդի լինելը. իւր համբարձումն աւետելու հետ քորոզում է, թէ նա կենդանւոյն չօր մօտ է և իշխում է:

Սորանից հետեւում է դատ-դատ արտաքին իրողութիւններ ի նաեւ մի այլ նշանակութիւնը կրօնի համար, որ վերոյիշեալին մօտ և նման է: Այդ իրողութիւնները հաւատի համար եղել են նայնս, ինչ որ ձողն է որթի համար և կամ պատապարդ ծածկը քնքոյշ տունիկի համար: Սորա են նորան զիբք և ուղղութիւն տուել, ինչպէս և իւր անելութիւնը քամուց և վատ եղանակից պաշտպանել: Եւ այն դործն, ինչ որ սորա մի ժամանակ կատարել են, շատերի համար ղեռ այսօր էլ կատարում են: Գժուարութիւնը միայն նորանումն է, որ մէկի հաւատը ղեռ կարօտ է մի ամուր գուռապանի և կամ մի պատըսպարող յարկի մինչդեռ այս գուռապանը մի ուրիշի ձեռքին փշուրում է և նորա հաւատն առողջ է լոկ այն ժամանակ, երբ արեւի լուսոյ ազատութիւնն է վայելում: Եւ վերջապէս շատ բան և ամենից աւելի սրտառուչն, ինչ որ մեզ նոր Առաւիաբանն իբրեւ պատմութիւն է հաղորդում, ասուած է մէկ լոկ ուսուցանելու համար, այլ իւր որոշ ձեռով ունի նաեւ սեմբովական նշանակութիւն:

Ինձ յայտնի չէ մէկ մի գլխաւոր պատմութեանք, որի նկատմամբ այս ձիշդ չլինէր: Նոյն այն ձողին, որ մի աստուածային կեանքի զօրութիւնն ու փառքը քողի տակից հանելով մեր աչքի առաջ է դրել, որչափ մենք իբրեւ մարդ այդ ըմբռնել կարող ենք,—նա ճշմարտութեան համար իմաստալից զոյցից և սրտառուչ բանաստեղծութիւնից ևս հիւսել է մի նուրբ քող և նոյն այդ ճշմարտութիւնը նաեւ պատկերներով ու առաւիներով մատչելի դարձրել: Պատմութեան իրողութիւնների այս բազմազան

Նշանակութիւնը յայտնի է դառնում ամեն մէկին, ով որ քրիստոնէութեան պատմութեան մասին քաց աչքով և համեստ կերպով մտածում է: Այս ի հարկէ առանց վտանգի չէ. ինչպէս որ մի կողմից հեշտ է մոլորութեան մէջ ընկնել, իւր սեպհական միտքը պատմութեան վերագրել, ձողն ու տունին իրար հետ շփոթել և ճգնաժամ յառաջ բերել, միւս կողմից էլ նա կարող է ջլտակ պատմութեան և անձնաւորութեան ոյժն իբրև իսկական պատմութեան և անձնաւորութեան ոյժ: Այն ինչ՝ այն դժուարութիւնները, որոնք այստեղ ծագում են, ո՛չ մենք ինքներս ենք յառաջ բերել և ո՛չ էլ կարող ենք մեր ուժով վերացնել: Մեզ կըմնայ ապաւինել Աստուծոյ ղեկավարութեան, որ գիտէ, թէ մեզ ինչ է պէտք. քարոզներ մաքուր խղճով և շիտակութեամբ ա՛յն, ինչ որ մենք ինքներս ենք ստացել:

Ես վերջացրի իմ քաջատրութիւնն այս խնդրի մասին: Քրիստոնէութիւն և պատմութիւն. իմ ցանկութիւնն էր լուսաբանել լսի խնդրի իմաստն ու լրջութիւնը և մի քանի հայեցակէտներ առաջարկել իւր կշռադատութեան համար: Գուցէ դուք այլ բան էիք սպասում այս դասախօսութիւնից, դուցէ դուք ցանկութիւն ունէիք լսելու, ի՞նչ փոփոխութիւններն է ենթարկուել քրիստոնէութիւնը պատմութեան ընթացքում և ի՞նչ բարեքներ է ափուել նա իւր շուրջը: Բայց իսկապէս ծանօթանալ այն հիմնական խնդրին, թէ ի՞նչ չափով են շաղկապուած կրօնն ու պատմութիւնն իրար հետ, աւելի կարեւոր է, քան մնացեալ բոլոր հարցերը: Զուտ քրիստոնէական հաւատը բնաւ երկիւղ չունի ո՛չ մի լուրջ քննութիւնից: Նորա համար տանելի է ամեն մի խիտ և կարգաբանեալ հետազոտութիւն այն իրողութիւններէ, որոնք պատմականօրէն նորա հիմքն են կազմում, այո՛, նա մինչև անգամ պարտք ունի հէնց իւր իսկ օգտին համար նոցա օժանդակելու. զի նորան յարակից չէ Պեղատառի հարցը «Զի՞նչ է ճշմարտութիւն», այլ ճշմարտութիւնը ճանաչելը իւր կոչումն ու խոստումն է:

Ներսէս արեղայ Տէր-Միքայէլեան.

